

ԱԶԳԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ

ԺԹ. դ. ՀԱՅ ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷԶ

(մեթոդաբանական տեսանկյուններ)

ԺԹ. դ. Հայ պատմափիլիսոփայութեան հիմքում դիտարկ-
ւում է առաջադիմութեան գնդափարը՝ իբրեւ գերակշռող դարա-
շրջանի մշակոյթում: Դրա տարաբնոյթ մեկնաբանումներով էլ
պայմանաւորւում է լուսաւորական եւ պահպանողական (կրօնա-
կան) հայեցակարգերի առանձնացումը: Առաջադիմութեան էու-
թեան ըմբռնման հէնքի վրայ Հայ մտածողները (ինչպէս լուսաւո-
րիչները, այնպէս էլ պահպանողականները) իմաստաւորում եւ «ար-
դարացնում» են պատմութիւնը: Պատմութեան իմաստն ու ար-
դարացումը լուսաւորիչները նկատում են պատմական ընթացքի
արդիւնքներում, այդ իսկ պատճառով նրանց պատմափիլիսոփայա-
կան հայեցակարգը սահմանելի է որպէս ապագայի տիպար:
Մինչդեռ պահպանողականները պատմութեան իմաստն ու արդա-
րացումը դիտում են պատմական ընթացքը, որի նպատակն է
մարդու մէջ մարդկային նախասկզբի զարգացումը: Ընդ որում,
վերջինի բացարձակ պայմանը նրանք համարում են էութեամբ
ազգային մարդկային կեցութեան աւանդականութիւնը: Լուսաւո-

¹ Դրա մասին տե՛ս՝ ՄԻՐՈՒՄԵԱՆ ՌԻՄԱ, Կրօնի եւ գիտութեան (հաւատի
եւ գիտելիքի) յարաբերակցութեան ըմբռնման խնդիրը ԺԹ. դ. հայ պատ-
մափիլիսոփայութեան մէջ (մեթոդաբանական տեսանկյուններ), «Բազմա-
վէպ», 2002, էջ 277, տե՛ս նաեւ Նոյնի՝ Կրօնի եւ Եկեղեցու մշտնակութիւնը
հայ ժողովրդի պետաիրաւական կեանքի կազմակերպման գործում ըստ
ԺԹ. դարի հայ մտածողների (մեթոդաբանական տեսանկյուններ), «Էջմի-
ածին», 2002, թ, էջ 58:

րիչների կողմից փառաբանուող՝ բանապաշտութեան աշխարհաքաղաքացիութեանը հակասող աւանդականութիւնը նրանց համար պատմական կեանքի, այսինքն, մարդու՝ որպէս անձնաւորութեան, կայացման գրաւականն է: Ուստի՝ պատմութեան պահպանողականների արժեւորումը ամփոփելի է հետեւեալ երկու կանխադրոյթով՝ ա) պատմութիւնը մարդկութեան առաջադիմութեանը նպաստող ազգերի առաջնութեաց շարժումն է, բ) պատմութիւնը մարդկայնութեան իրականացման միջոցն է, ինչը ենթադրում է ներկայի հետ անցեալի, իսկ ապագայի հետ՝ ժամանակային այդ երկու չափորոշիչների սերտ յարաբերակցում:²

Պատմական մտածողութեան պահպանողականների յարացոյցը յանգեցւում է «առաջադիմութիւն-բարոյականութիւն-անձնաւորութիւն (մարդ, ազգ)-ազատութիւն-արդարութիւն-մարդասիրութիւն» շաղկապմանը: Այս տեսանկիւնից մեկնաբանելի է կրօնական մտածողների՝ ազգերի պատմականութեան խնդրի իմաստաւորումն ու արժեւորումը: Յիշեալ խնդրի նկատմամբ նրանց դիրքորոշումը նկատարարաբար է ներկայացնել Ղ. Ալիշանի հայեցակէտով: Ի տարբերութիւն եւրոպական լուսաւորիչների, Ալիշանը ընդլայնում է խնդրի ժամանակային եւ տարածական սահմանները եւ համարում, որ բոլոր ազգերը՝ ինչպէս հին, այնպէս էլ նոր, «իրենց միայն կրթութեան պատիւը սեփականելով՝ մեկալանց մուսուս կամ քաղաքական անուն մը կու տան»: Այսպէս, պարթեւներն իրենց անուանել են «Արիք», իսկ միւս ազգերին՝ «Անարիք»: Զինացիներն այդ յարաբերութիւնը ձեւակերպել են որպէս «Աւելեդ-Անաք», իսկ հայերը՝ իբրեւ «Մեծ-Փոքր»: Եւրոպական աւանդոյթում այդ միտումն արտայայտւում է նախ՝ յոյների, այնուհետեւ՝ հռոմէացիների, իսկ յետագայում՝ նաեւ եւրոպական նոր ազգերի գիտակցութեան մէջ. «Հռովմայեցիք որ իրենց զեմքերովը Յունաց քաղաքականութիւն ալ ժառանգեցին, գոնէ ըստ իրենց կարծեացը, անոնցմէ սորվեցան ամէն ազգաց ալ քարքարոս ըսել քաց յիրենց եւ ի Յունաց: Եւրոպացոց մէջ երբ նոր տէրութիւններն ծաղկիլ սկսան՝ աշխարհիս մեկալ մասանց քնակչաց քար-

2

Թողուածի վերնագրում ձեւակերպուած խնդիրը հայագիտութեան մէջ առաջին անգամ է հետազօտւում: Ընդամին, հայ պահպանողականների յօդուածում օգտագործուած մի շարք աշխատութիւններ («Միտն» - «Յոյս» հոմոգեններում տպագրուած հեղինակների) առաջին անգամ են դառնում փիլիսոփայական վերլուծութեան առարկայ:

նը պայմանաւորուած է քրիստոնէական գաղափարների կենսագործմամբ. «Գրիստոս Աստուած նորոգող մարդկային բնութեան՝ մէկ հատիկ ճշմարիտ կապ ճշմարիտ ընկերութեան դրաւ զընկերասիրութիւնը. «Սիրեցե՛ք՝ զմիմեանս... Ինչուան որ այս օրէնքս... չհաստատուի, չծաւալի, չտիրէ մարդկութեան մէջ, քարքարոսութիւնը յաւիտեան չի վերնար աշխարհէս, եւ ամենէն լուսաւոր եւ քարակ ազգաց մէջ ալ պիտի մնայ եւ զօրանայ չարաչար քարքարոսութիւնը»:⁵ Ալիշանի վերոյիշեալ համադրոյթներից հետեւում է, որ ազգերի պատմականութեան խնդրի «առաջադրումը՝ իբրեւ նոր ժամանակի եւրոպական ազգերի առանձնաշնորհ դիտելի է մեծ վերապահումով: Աւելին, անհիմն է ազգերի պատմականութեան աստիճանը «չափել» եւրոպացիների դիտանկիւնից: Ազգերի պատմականութեան խնդիրն աւելի օրինաչափ է դիտարկել իբրեւ ազգերի կենսադիրքորոշման որոշակի դրսեւորում: Ինչ վերաբերում է ազգերի քաղաքակրթութեան չափանիշին, ապա այն սահմանելի է որպէս ազգերի հոգեւոր-բարոյական «կարգավիճակի» խորհրդանիշ:

Նշուածի լոյսի ներքոյ հարկ է արժեւորել հայ ազգի պատմական առաքելութեան Ալիշանի մեկնաբանումը: Ելնելով Ս. Գրքի, հին պատմաբանների եւ հին սուանդոյթների վկայութիւններից, մտածողը հաստատում է, որ Հայաստանը «սերմարան մը ազգաց եւ ցեղից», զարմանալի «ընդդիմակութեամբ մը հիւրընկալ եւ օքեւան եղած է զանազան ազգաց գաղթականներու»: Բասնհինգ դար շարունակ Հայաստանաբնակ եւ Հայաստանի տարածքով («յառաջ եւ յետ իր Հայաստան կոչուելուն») անցած բազմաթիւ ժողովուրդների մշակութային փոխներգործութիւնը պսակեց քրիստոնէական կրօնը, որը «սրբազան եւ անդրժեյի ըրաւ երկայն դարուց աշխատանքը, եւ այդքան տարբեր տարերբներէ ձեւացուց մէկ ազգ մը...»: Յաջորդ 1500 տարիներին «թէ եւ հեռացեալ թէ եւ հալածեալ իր բնիկ երկրէն, Հայն իրեն հետ կրէ իր թերափք. եւ կը մշակէ գհայրենիս իր հարուստ լեզուին մէջ, կը յարգէ զայն իր կրօնից մէջ, կ'ուսանի անոր յիշատակաց մէջ, եւ կը պաշտէ զայն իր սրտին մէջ: Այս հայրենասիրութիւնս, ի բաց թողլով ոմանց մոլորիլը եւ ոմանց անհոգութիւնը, առաջնորդեց անցուց Հայոց ազգը 44 դարու միջոց՝

⁵ Նոյն, Թիւ 10, էջ 149:

լու գաղափարը, դժանուր իսկ հաստատուում նրա յաւերժութեան հնարաւորութիւնը: Յատկանշական է, որ հէնց յաւերժութեան մէջ մարդու արմատաւորումը հայ պահպանողականները դիտարկում են որպէս պատմութեան վսեմ խորհրդի իրականացում: Մինչդեռ դարաշրջանի գաղափարական ուժադաշտով եւ ազգային կեցութեան հիմնախնդիրներով պայմանաւորուած՝ պատմութեան ուղղուածութեան եւ նպատակի համապարփակ խնդիրը («Ինչ է մարդս, ուսկի՞ց կու գայ, եւ ո՞ր կ'երթայ», Յ. Ս. Քիւրքճեանով) կապակցուում է «ազատութիւն» գաղափարի ըմբռնման հետ:

Ս. Խապայեանը համարում է, որ փիլիսոփայական (նկատի է առնւում նիւթապաշտ փիլիսոփայութիւնը) տեսանկիւնից անհնար է սահմանել մարդկային կեցութեան փոփոխութեան եւ զարգացման նպատակը: «Փիլիսոփայութեան համար մարդկային ազգի կատարել վախճանն կամ մականագիրն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի աստիճան առ աստիճան եւ անսահման կատարելագործութիւն ընկերական վիճակի. մի մշտատեւ եւ աւելի եռանդուն գործունէութիւն. մի տեւական եւ աւելի ներդաշնակ յառաջխաղացութիւն. ահա այս է մեր ցեղի յաւիտեան անհամդիպական գիծըն»: Իբրեւ ելակէտ ընդունելով այն գաղափարը, որ առաջադիմութեան բուն էութիւնը մարդու դիտողականութեանը եւ բանականութեանը «բացուող» ճանապարհը է, նա պնդում է. «... մարդն միայն յաւիտեանականութեան մէջ խարխիս կը ձգէ. յաւիտեանականութիւնն է ճշմարիտ մաւառագիստն, եւ սոյն տեսանկիւնի աշխարհիս փոփոխութիւններն ու յեղաշրջումներն եմքարկուած են Աստուծոյ դիտաւորութեան, որ ունի անտեսանելի աշխարհին նկատմամբ»:⁹ Խմաստաւորելով դարաշրջանի աշխարհայեացքային դիրքորոշումներին բնորոշ «առաջադիմութեան նպատակն ազատութեան ձեռք բերումն է» կարգախօսը, մտածողը, ի տարբերութիւն լուսաւորիչների, ազատութիւնն ըմբռնում է որպէս հոգեւոր-բարոյական իմաստ ունեցող գաղափար: Վերջինս «բարեկարգութիւն» գաղափարի հետ նա ներգրում է «հասարակական բարօրութիւն» սկզբունքի մէջ, ուստի եւ զրտնում, որ դրանք իրապէս ընդունակ են որդեգրել ու կենսագործել միայն բարոյական բարձր նկարագիր ունեցող մարդիկ (ազ-

⁹ ԽԱՊԱՅԵԱՆ Ս., Բարոյական վիճակ քաղաքական կուսակցութեանց, «Մի-ն», 1876, թիւ 5, էջ 99:

գեր): Նշելով իր ժամանակակից մարդկութեան բարոյական ցածր վարկանիշը, նա պնդում է, որ միայն պատմութեան հեռանկարում մարդկութիւնը կարող է դառնալ ընդունակ սիրելու ազատութիւնը որպէս սկզբունք եւ ոչ որպէս լոկ բառ: Բանն այն է, որ ազատութիւնը փափագելի է ամէն մարդու համար, «բայց միթէ ամէն մարդ մի եւ նոյն կերպի՞ւ, կը փափագի. միթէ շատ մարդիկ լոկ ազատութեան անունէն չե՞ն հրապուրուիր առանց բուն էութիւնն հասկնալու»: ¹⁰ Բարոյական այդ հէնքի վրայ բարձրացող արդարութիւնն ու իրաւունքը կարող են նպաստել հասարակայնութեան սկզբունքի (մարդկայնութեան) իրականացմանը, որն էլ ազգերի իրական զօրութեան նախապայմանն է:

Միեւնոյն միտումը նկատուում է Գ. Մուրադեանի տեսակէտում, ըստ որի՝ ազատութիւնը ժամանակի հրամայականն է եւ միաժամանակ հասարակական ճգնաժամի ու ժողովուրդների տագնապի պատճառ: Մտածողի կարծիքով, ազատութիւնը մարդկութեանը «կրթական եւ ակնկալեալ փորձութիւն մը կը բերէ», ինչը պայմանաւորուած է ազատութեան գաղափարի տարաբնոյթ եւ, ըստ էութեան, ոչ ճշգրիտ ընկալմամբ: Ազատութեան նուիրական իմաստը որոնելի է հասարակայնութեան սկզբունքի մէջ, ինչը ենթադրում է «կարգաւորութիւն եւ կանոնաւոր վիճակ մարդկութեան»: Ճշմարիտ ազատասէրի համար «ազատութիւնն է յաւիտեական օրէնք մարդկային բնութեան եւ հզօր միջոց կատարելագործութեան»: Իբրեւ այդպիսին, ազատութեան ձեռք բերումը հնարաւոր է բարոյական հէնքի վրայ միայն. «Ազատութեան այս գաղափարը այն ժամանակ միայն հասարակաց (ժողովրդական, համընդհանուր - Ռ. Մ.) կը լինի, երբ մտաւորական մշակութեան հետ բարոյական եւ կրօնական մշակութիւնն եւս հսկայական քայլեր կ'ունենայ ժողովրդային կրթութեան եւ դաստիարակութեան մէջ: Հետեւապէս շատ սակաւ ժողովրդներ կան տակաւին, որոնք պատրաստուած կամ պատրաստուելու վրայ են ազատութիւնը վայելելու համար: Ո՞րքան փափաքելի է ազատութիւնը, երբ ազգերը պատրաստուած են, երբ ժողովուրդները մտքով հասունացած են, եւ երբ յանուն ազատութեան երկիւղ չը կայ ամենեւին, որ անկարգութիւնք եւ խռովութիւնք կարե-

¹⁰ Նոյն, էջ 100:

նա՛ն տեղի ունեցալ»:¹¹ Այդպէս ընկալուած ազատութիւնն է հասարակութեան կատարելագործման պայմանն ու բարօրութեան գլխաւոր տարրը:

Ազատութիւնը մեկնաբանելիս Խ. Աշըխեանը ելնում է հակառակ դրոյթից՝ առանց ազատութեան չկայ բարոյականութիւն: Սակայն, ազատութիւնը բարոյական է՝ ըստ էութեան. «Օրէնքները, սովորութիւնները, բունւորներն եւ դահիճները՝ անգօր եւ տկար են այս ներքին ազատութեան դէմ՝ որ մեր մարդկութիւնը կը կացուցանէ»: Մարդու համար էական ազատութեան հէնքի վրայ է հաստատուում մարդու քաղաքական եւ քաղաքացիական իրաւունքը. «Պէտք է որ կամք ունենամք՝ մեր կամքը յարգել տալու իրաւունքը պահանջելու համար: Աշխարհի մէջ քաղաքացի ըլլալէ յառաջ՝ նախ գիտակցութեան մէջ պիտի զգամք՝ թէ ես ինքնակաց անձնաւորութիւն մ'եմ»:¹² Հետեւաբար, ազատութիւնը օրինաւոր է, երբ գիտակցւում է դրա բնականութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը: Դա նշանակւում է, որ ազատութեան գաղափարն ազատութեան ծնունդ է, այսինքն՝ «որոշման (կամքի - Ռ. Մ.) յատկանիշ է»:

Այսպիսով, առաջադիմութիւնը ըմբռնւում է որպէս շարժում մարդկային ոգու զարգացման ուղղութեամբ, ինչին էլ, ըստ էութեան, «ձգտում» է Պատմութիւնը: Ընդամին, այդ իդէալի կենսագործումը պայմանաւորւում է ազգային ոգու զարգացմամբ, ինչի խթանիչը ազգային լուսաւորութիւնն է: Կրօնական մտածողների պնդմամբ, ազգը կենդանութիւն է ստանում, գոյատեւում եւ զարգանում է «նոյն ազգութիւնը իւր մէջ եզրափակող» անհատների միջոցով: Նմանապէս, անհատների բարոյական եւ նիւթական շահը, կեանքի եւ գոյքի ապահովութիւնը «ազգութեան մէջ կը կայանայ»: Հետեւաբար, անհատներն ու ազգութիւնը փոխկապակցուած իրողութիւններ են. «Անհատը ազգութիւնը կը զարգացրնեն եւ ազգութիւնն անհատները, որով կը կազմուի այն ընդհանուր կեանքը որ անմահ մնալով՝ անհուն բարութեանց աղբիւր եւ յառաջադիմութեան տարրը կը դառնայ, եւ որով ազգ մը իւր անհատները բարի քաղաքա-

¹¹ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ Գ., Ազատութիւն, «Միտն», 1869, թիւ 6, էջ 131:

¹² ԱՇԽԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ Վ., Ազատութիւն, «Յոյս» (Արմաշ), 1875, թիւ 8, էջ 495:

կիրթ եւ երջանիկ ընկելով ընդհանուր մարդկութեան ալ օգուտ ըրած կ'ըլլայ»:¹³ Միւս կողմից, հաստատուում է, որ «իւրաքանչիւր ազգ մի միաւոր էակ է նոյնպէս եւ իւրաքանչիւր անհատն առանձին առած. այսինքն, թէ այն օրէնքները, որոնք որ իւրաքանչիւր անհատին հոգւով զարթեցնում եւ կատարելութեան հասցնում են, նոյնութեամբ գործում են եւ ամբողջ ազգի մէջ»:¹⁴ Ժամանակի հրամայականների՝ «ազատութիւն» եւ «իրաւունք» կարգախօսների ներգործութեան հետեւանքով առաջացած հաւասարութեան եւ ազատութեան պահանջը դրսեւորւում է ազգերի՝ առաջադիմութեան սեփական. ուղի ընտրելու անհրաժեշտութեան գիտակցման մէջ: Հետեւապէս, եւրոպական քաղաքագիտութեան մէջ գոյութիւն ունեցող «առաջադիմութիւնը քաղաքացիական կրթութեանը հետեւելու շարժում է» սահմանումը ընկալելի է իբրեւ ազգերի բարձր եւ սովորութիւնների փոխակերպութիւն. եւ «ոչ քաղաքակիրթ» ազգերի կողմից «քաղաքակիրթ» ազգերի «նկարագրի» ձեռքբերում, այսինքն՝ ազգերի խառնում եւ ազգութիւնների ոչնչացում: Այն դիտելի է որպէս ազգերի զարգացում եւ ազգութիւնների պահպանում: Գովուքեան եւ յարգանաց արժանի է յառաջադիմութեան ամէն շարժում, քայց թիւր ձեռքութեամբ, հակազգային ոգւով ամէն քայլափոխ կորստաբեր է եւ հետեւաբար դատապարտելի»:¹⁵

Ըստ այդմ, ազգային լուսաւորութիւնը պէտք է ուղղորդուած լինի ազգային զգացման պահպանմանն ու ամրապնդմանը, հակառակ դէպքում, նենգափոխւում է լուսաւորութեան բուն էութիւնն իսկ: Պատճառն այն է, որ ազգային զգացման պահպանումը ազգի բարձր պարտաւորութիւնն է. ազգութիւնը ազգի համար բարձրագոյն բարօրութիւն է, յանուն որի պէտք է զոհաբերուի ոչ միայն անհատական, այլեւ հասարակական բարօրութիւնը: Ազգային զգացումը կենդանի պահելու համար լուսաւորութիւնը պէտք է ներդաշնակ լինի ազգային կեցութեան նահաճիմների հետ: Այս նկատաւումով անհրաժեշտ է ապահովել ազգի նախկին լուսաւորութեան՝ «ոսկեդարի» եւ նոր ժամանա-

¹³ ՇԱՀԱՆԵԱՆ Ս. Գ., Յորդոր ազգասիրութեան, «Միոն», 1869, թիւ 11, էջ 244:

¹⁴ ՄԱՆԴԻՆԵԱՆՍ Ս., Ազգայնութեան խնդիրը, «Միոն», 1876, թիւ 3, էջ 67:

¹⁵ ԽԱՊԱՅԵԱՆ Ս., Ներկայ դարու ազդեցութիւնը ազգային կենաց վրայ, «Միոն», 1877, թիւ 12, էջ 270-271:

կաշիջանի ազգային լուսաւորութեան ճիշտ յարաբերակցումը: Այսպէս, Ե. դարում հայութիւնը «ազգային բոցավառ եռանդով եւ ինքնօրէնութեան երկրաւոր զգացմամբ կը փայլէր ի մէջ ազգաց, յորում իւր անկախութեան եւ ազատութեան համար կը դիմագրաւէր կենօք եւ մահուամբ ազգակուլ բարբարոսութեան, այն երանաւէտ ժամանակը..., յորում կրօնական երկնային հուրը՝ ազգասիրութեան հիմնալի բոցոյն հետ գիրկ ընդ խառն կը ծաւալէր եւ կը ծառանայր մինչ յերկինս, կ'ապշեցնէր ու կը սասանեցնէր ամէն արհաւիրական բռնութիւն, որ ընդդէմ էր Դիոնի եւ հայրենեաց ազատութեան»:¹⁶ Մինչդեռ Ժ. Դարում ազգային լուսաւորութիւնը պատմամշակութային նոր պայմաններում պէտք է լինի «մեր ազգին պարգեւած նախընթաց պտուղների» ժառանգորդման եւ զարգացման միջոց. ապագայ չունի այն ազգը, որի լուսաւորութիւնը փոխառուած է. «Եթէ մերժեմք այդ աստուածային շունչը, ուստի՞ պիտի շնչէ մեզ մի նոր զօրութիւն, որ ի մի բերէ ազգութեան տարանջատեալ անդամները, որ ցամաքած երակներու մէջ անդրէն շրջան տայ նոր կենաց ու կենդանութեան»:¹⁷

Ըստ ամենայնի, ազգային կեցութեան գլխաւոր նախասկիզբը պահպանողականները համարում են կրօնը. «Որ եւ իցէ ազգ... երբ լուսոյ մէջ կ'ապրի եւ կը գործէ, երջանիկ է նա, երջանիկ է իւր ապագայն, վասն զի ազգի մի բարօրութիւն միշտ լուսէ կը ծնի»:¹⁸ Հոգեւորն այս բանաձեւում բնութագրելի է որպէս սոցիալականութեան ոգեշնչման հրամայական, որը խթանում է մարդկային կենսագոյի ներդաշնակեցումն ու լրիւութեան ապահովումը, այսինքն՝ իմաստաւորումը: Պատճառն այն է, որ, ըստ պահպանողականների, մարդուն յաւիտենական Արդարութիւնը չնորհել է լոյսը (կրօնը), դրանով իսկ նրան հնարաւորութիւն տուել ճանաչել իր պարտականութիւններն ու իրաւունքները՝ հասարակութեան մէջ ինքնապաշտպանուելու նկատաւորումով: Համապատասխանաբար, լուսաւորիչների առաջադրած «ազատ բարոյականութեան» սկզբունքը նրանք մերժում են՝ իբրեւ

¹⁶ Նոյն, էջ 269:

¹⁷ Նոյն, էջ 273:

¹⁸ ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԿՍՐԱՊԵՏ Տ., Լոյս եւ զարգացում, «Միոն», 1871, թիւ 1, էջ 13:

մարդու կրթութեան եւ դաստիարակութեան գործում կրօնի կարեւորութիւնը բացառող եւ բանականութեան գերիշխանութիւնը հաստատող սկզբունք:¹⁹ Բացի այս, համընդհանուր բնոյթ ունեցող առաջադիմութիւնը «երջանկութեան հասնելու ճամբուն մէջ փայլափոխ առնել ըսել է, այսինքն՝ բարոյական եւ իմացական կատարելութեանց մէջ զարգանալ, որոնք մարդուն երկրաւոր երջանկութիւնը կը կացուցանեն»: Ազգերի առաջադիմութեան տարբեր աստիճաններին դտնուելու գլխաւոր պատճառը առաջադիմութեան նպատակի, հետեւաբար՝ նաեւ միջոցների խեղաթիւրումն է: Հայոց առաջադիմութեան արգելակման ներքին պատճառը ազգի համար աղէտաբեր ազգային միութեան (ազգի ու Հայ եկեղեցու կապի) բացակայութիւնն է. «... Հայք կրօնի սահմաններէն դուրս յառաջադիմութիւն ընել չեն սիրեր»: Լուսաւորիչների այն պնդումը, որ Հայ եկեղեցու քարոզած կրօնական եւ բարոյական ճշմարտութիւնները (որպէս առաջադիմութեան նախապայման) նոյնպէս պէտք է ենթարկուեն զարգացման, անհիմն է, քանզի դրանք «տիեզերական են եւ հմնալ չգիտեն»:²⁰

Ազգային կեցութեան երկրորդ կռուանը համարում է մարդկանց միջեւ ներքին՝ հոգեւոր, ուստի եւ մնայուն կապ հաստատող լեզուն: Լեզուն՝ «ազգային հոգւոյ առաջին արտայայտիչը», ազգի ամենաճշգրիտ նկարագիրն է, որը ազգի պատմական զարգացման հետ «հաւասար փայլեր է անում»: Լեզուն համարելով մարդու հոգեւոր կեանքի շտեմարան, Ս. Մանդինեանը նշում է. «Միայն լեզուն է, որ ազգերին այդպէս քաժանում է միմեանցից. զարգացման միւս բոլոր հանգամանքները՝ ինչպէս քաղաքական կազմութիւնը, տնտեսական կարգը, նարտարապետական, նկարչութեան եւ երաժշտութեան արգասիքը ընդհանրական յատկութիւն ունեն, դո՛ւք ամէն մարդուն մատչելի են, որովհետեւ ամէն մարդ դո՛ւք հասկանալ կարող է: Բայց դարձեալ նոյն հրաշալի լեզուն է, որ մո՛տի հետ ի միասին զարգանում է, որ ազգը անշարժութեան մէջ մնայ եւ Ձիւնական պատով փակուի ուրիշ ազգերի ներգործութիւններից: Եւ ուրեմն

¹⁹ Տե՛ս՝ ՍԱԽԱԼԱՆԵԱՆ Տ., Ազատ բարոյականութիւն, «Սիւն», 1866, թիւ 1, էջ 9-11, թիւ 2, էջ 22-26:

²⁰ ՓԻԼՈՅԵԱՆ Ս., Ինչո՞ւ առաջ չեմք երթար, «Թոյս» (Արմաշ), 1866, թիւ 35, էջ 243, 244:

մինչեւ որ մի ազգին կանոնաւոր կրթութիւն չտրուի, մինչեւ որ նորա մտքի պաշարը չհարստանայ, նորա լեզուն չի փոխուիր. ուրիշ ամէն միջոց արուեստական կը լինի»:²¹ *Դրանով է բացատրելի այն, որ ազգային լուսաւորութեան զերինդիրը պահպանողականները համարում են ազգային լեզուի կատարելագործումը՝ ժամանակի պահանջներին համապատասխան: Ազգային լուսաւորութեան այս առաքելութեան նենգափոխման պարագայում ազգը «պատմութեան երեսից բնականապէս ջնջուում է»:*

Պ. Յովնանեանը, իր հերթին, հաստատում է, որ մարդուն ի բնէ ներյատուկ կեցութեան միակ ձեւի՝ քաղաքակրթութեան առաջացման եւ զարգացման նախապայմանը լեզուն է: Բանն այն է, որ լեզուների յայտնի բաժանումից յետոյ («իւրաքանչիւր ըստ լեզուս յազգս իւրեանց եւ ի տոհմն իւրեանց») իւրաքանչիւր լեզու «ամէն մէկ ցեղին բաղդին կամ հանգամանացն, պարելու կերպին, տեղւոյն եւ ուրիշ ազդեցութիւն ընդ հոգեկան ու ֆիզիքական որպիսութեանց դրոշմն իր վրայ կը յայտնէր»: *Դրանով է բացատրուում այն հանգամանքը, որ ազգային լեզուն դառնում է ազգերի իւրօրինակ սեփականութիւնը, ուստի եւ հին եւ անուանի ազգերի առաքելութիւնն էր՝ «բուն ազգային լեզուաց վրայ ունեցած սերն ու յարգը, ու անոր պահպանութեան, գործածութեան ու պայծառութեան համար ցուցըցած հաստատուն խնամքը»:*²²

Հետեւապէս, օրինաչափ է թւում պահպանողականների այն պնդումը, ըստ որի իւրաքանչիւր ազգ օժտուած է մարդկային կատարելագործման էութեան առանձնայատուկ ըմբռնմամբ՝ պայմանաւորուած այդ ազգի կենսաձեւի հոգեւոր-բարոյական հէնքով: Այդ իսկ պատճառով, ազգութեան պահպանման պահանջը մի ազգի համար արտաժամանակային է եւ բնական. «Այո՛, մի կողմից քաղաքակրթութիւնը այնպէս հաւասարաչափ եւ արագ տարածում է ազգաց մէջ, որ կարծես թէ քոյր զանազանութիւնները իրարու մէջ պիտի վերանային, բայց դարձեալ գուցէ ոչ մի ժամանակ ոգին այնչափ զանազան չի եղել զանազան

²¹ ՄԱՆԴԻՆԵԱՆՅ Ա., Ազգայնութեան խնդիրը, էջ 68:

²² ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. ՊՕՂՈՍ Վրդ., Մարդկային լեզուին սկզբան, հանգամանաց ու բաժանման եւ ազգային լեզուաց վրայ քննական տեսութիւն, Վիեննա, 1857, էջ 61, 93:

ազգաց մէջ, ինչպէս այսօր: Իւրաքանչիւր ազգ իւր առանձնութիւն, իւր գաղափարական (իդէալ), իւր նպատակ, իւր յատուկ կեանք ունի: Եւ այդ կեանքը վերին աստիճան շարժումն է»:²³

Այս տեսանկիւնից բացատրելի է նրանց վերաբերմունքը դարաշրջանի գաղափարախօսական համակարգերում արժարժուող «ազատութիւն» կարգախօսի նկատմամբ: Ելնելով այն նախադրեալից, որ ազատութիւնը ամէնից առաջ հոգեւոր-բարոյական բնոյթ ունի, նրանք հաստատում են հետեւեալը: Քաղաքական մեծ մարմնում ապրող փոքր ազգը «դատապարտուած» է պահպանել ազգային պատկանելութեան գիտակցութիւնը: Մինչդեռ անկախութեան ձգտող ազգը չպէտք է կորցնի ազգային պատկանելութեան գիտակցութիւնը անկախութեան տանող ճանապարհին: «... ո՞վ չի ասի թէ ազատութիւնը բարձր է քան ազգայնութիւնը, բայց եթէ մի ազգին մի շնչով կամենում ենք ազատութիւն շնորհել, որպէսզի նորանից ազգայնութիւնը հանձնէ այդ մի եւ նոյնն է, եթէ ես մէկին ասէի, «թէ դու կարող ես մնալ, ինչպէս որ կամենում ես, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս որ դու ես եւ ինչպէս որ դու աւելի կը ցանկանաս մնալ»:²⁴

Վերոշարադրեալից հնարաւոր է հետեւեցնել, որ կրօնական մտածողները հանդէս են գալիս ընդդէմ առաջադիմութեան եւ լուսաւորութեան եւրոպական իդէալի միակողմանիութեան ու աղճատութեան եւ ի պաշտպանութիւն՝ ազգային ոգու ընդերքից բխող ազգային-մշակութային օրգանական, ամբողջական կարգի: Նման մօտեցումը, ըստ էութեան, սեփական պատմամշակութային տարածութեան մէջ ոչ եւրոպական ազգերին ներգրաւելու Արեւմուտքի ոտնձգութիւններից հայ ազգի ինքնութեան պահպանման ձգտման արտայայտութիւնն է: Վերջինս արդիւնք է այն գիտակցման, որ արեւմտաեւրոպական ազգերի պատմականօրէն մշակուած ինքնապաշտպանական կառույցները (հասարակական, քաղաքական, իրաւաբանական, տնտեսական) տարբերուում են հայ ազգի ինքնապաշտպանական հոգեւոր-բարոյական կառույցներից: Նրանց ընկալմամբ, ազգը պատմական ամբողջութիւն է, սերունդների յաջորդականութիւն, որն ապրում է ժառանգաբար վերարտադրուող ընդհանուր կեանքով: Ազգը ներքին

²³ ՄԱՆԴԻՆԵԱՆՑ Ա., Մեր ժամանակուայ ոգին, «Միտ», 1875, թիւ 8, էջ 185:

²⁴ ՄԱՆԴԻՆԵԱՆՑ Ա., Ազգայնութեան խնդիրը, էջ 68:

զարգացման օրէնքներով գոյատեւող համակարգ է: Ազգային ոգին, ազգային ինքնագիտակցութիւնը դրսեւորուում է իբրեւ պատմականօրէն ձեւաւորուած ազգային աւանդութիւնների եւ բազմադարեան ազգային փորձի ժառանգուած «ամփոփում»: Դրանից ծնունդ առած ազգի ինքնաճանաչման պահանջը ազգի պատմական չափումի բացայայտման գլխաւոր արժէքանական կողմնորոշիչն է:

Ազգի ինքնաճանաչումը ենթադրում է ազգի հոգեւոր կեանքի հետազօտում, այն է՝ ազգային ոգու ստեղծագործական աղբիւրների սահմանում: Իբրեւ մեկնակէտ ընդունելով «Կրօնը սիրտ է ազգային կազմութեան մէջ» բանաձեւը, պահպանողականները դրա շուրջն են կառուցում ազգի բոլոր իդէալները: Կենարար՝ հոգեւոր նախասկզբի հէնքի վրայ ազգային իդէալների ամբողջականացումը արդարացի է թուում այն պատճառով, որ այդ պարագայում ապահովուում է ազգի հոգեւոր կեանքի օրգանական կարգը: Վերջինս, իր հերթին, պայմանաւորում է ազգային կեանքի իմաստաւորուած միութիւնը՝ ազգի կենսունակութեան նախապայմանը: Միւս կողմից, պահպանողականների պահանջած՝ ազգի ստեղծագործական ոգու առկայութիւնը, ազգային գաղափարին ծառայելը՝ հնարաւոր են դարձնում մարդկութեան, համաշխարհային քաղաքակրթութեան հետ ունեցած կապի ազգի գիտակցումը: Ծառայելու գաղափարը, որը, ըստ էութեան, հոգեւորի հասարակական միջուկն է, պահանջում է մարդուց դուրս գալ անհատական կեանքի սահմաններից եւ կողմնորոշուել դէպի ընդհանուր՝ ազգային եւ համամարդկային բարօրութիւնը: Այդ կողմնորոշման մէջ էլ որոնելի է պահպանողականների ձեւակերպած՝ անձնաւորութեան վսեմ խորհուրդը:

Այս հարթութեան վրայ մեկնաբանելի է ազգային պատմութեան իմաստաւորման եւ այդ հէնքի վրայ հայրենասիրութեան զարգացման պահպանողականների առաջադրած խնդիրը, որը չադկապուում է Դաստիարակութեան կառույցի նրանց ըմբռնման հետ: Ըստ էութեան, դրան է յանգեցւում ազգային լուսաւորութեան պահպանողականների մշակած ողջ ծրագիրը: Վերջինի գաղափարական հէնքը սահմանելի է հետեւեալ բանաձեւով. «Դաստիարակութիւնն է իրապէս զարգացումն մարդկային կարողութեանց», որի լիակատար դրսեւորումը հայրենասիրութիւնն է: Այդ իսկ պատճառով հայրենի պատմութեան իմաստա-

ւորման եւ հալրենասիրութեան զարգացման նրանց միտումը բնութագրելի է որպէս ժամանակային երեք չափանիշների հետ յարաբերակցուող ազգի ինքնաճանաչման, սերունդների ժառանգորդման եւ ազգային ոգու վերականգնանացման անհրաժեշտութեան գիտակցում:

Կրօնական մտածողների տեսակէտով, պատմութեանը բնորոշ է ազգային նկարագիր, ուստի եւ պատմութիւնը ազգերի պատմութիւնն է: Մինչդեռ ազգի պատմութիւնը նրա «մտաւոր, բարոյական եւ քաղաքական կեանքի հաւատարմախօս նկարագրութիւնն է, ուր կարող է մա... տեսանել իւր սեփական պատկերը, իւր կեանքի կերպարամափոխութիւնը անցեալ դարերում... Բնել եւ իմանալ դոցա պատմառները եւ ստանալ փորձապէս խրատներ իւր ապագայն բարոյեցում համար»:²⁵ Պատմութիւնն այստեղ պատկերացում է որպէս ազգային կեցութեան նախատիպ, որում անցեալը կանխորոշում է ներկան եւ խորհրդանշում ապագան: Հայ պահպանողականների հայեցողութեանը բնորոշ այս սահմանումը դիտելի է որպէս նրանց պատմափոխութեան գոյաբանական եւ իմացաբանական կրողըրուածքների պայմանական սահմանադիւ:

Պատմութեան իմացաբանութիւնը պահպանողականների հայեացքներում (ինչպէս եւ հայ լուսաւորիչների մօտ) ներկայացուած է յատկապէս պատմութեան ճանաչողութեան էութեան եւ նպատակի փոխկապակցուած հարցերով. «Յառաջադիմութեան ճշմարիտ քաղաքական ունեցող ազգի մշտաջին ու գլխաւոր պարտքն է իր անցեալ վիճակին վրայ ադէկ եւ կատարեալ տեղեկութիւն ունենալ, որպէս զի սեպհական քնաւորութիւնը, կարողութիւններն եւ մաւ պակասութիւնները ճանչնալով՝ կարող ըլլայ իր ներկայ վիճակն ադէկ կարգաւորել, եւ իրեն յաջող եւ երջանիկ ապագայ մը պատրաստել»:²⁶ Ըստ ամենայնի, պատմութեան ճանաչողութեամբ բացայայտում են ազգի ներուճակութիւնը եւ դրան համապատասխան՝ ազգի զարգացման հնարաւորութիւնները: Այդ նպատակին էլ ծառայեցւում են պատմագրութեան պահպանողականների մշակած սկզբունքները: Դրանց

²⁵ ԶԵՐՓԵԶԵԱՆՑ Թ., Հայոց պատմութիւն համառոտած, Ի Թէոդոսիա, 1865,

էջ Ե:

²⁶ ԶԱԳՐԶԵԱՆ Եփրեմ, Պատմութիւն հայոց, Վիեննա, 1851, Յառաջաբան:

մէջ նկատելի են դեռեւս Մ. Զամչեանի կողմից առաջադրուած պահանջները. ա) ազգի պատմութիւնը նրա գոյութեան ժամանակահատուածն է՝ սկսած նրա ծագումից մինչեւ արդի վիճակը, բ) ազգի պատմութեան աղբիւրներն են՝ ազգային հերոսավէպն (էպոս) ու աւանդոյթները, ինչպէս նաեւ այլ ազգերի աւանդոյթներում տեղ գտած տեղեկութիւնները: Հարկ է նշել, որ առաջին սկզբունքը ժ.թ. դարում կիրառուել է ոչ միայն պահպանողականների, այլեւ լուսաւորիչների կողմից: Մինչդեռ երկրորդ սկզբունքը տարաբնոյթ մեկնաբանումների տեղիք է տուել: Այսպէս, եթէ Ն. Աւգերեանը անվերապահօրէն հետեւում է այդ սկզբունքին, ապա Ալիշանը վերաձեւակերպում է այն. «Ամէն ազգի սեփականագոյն յիշատակն իր Պատմութիւնն է, որ եւ է կերպով աւանդեալ ըլլայ, մանաւանդ գրաւորն, զի կան եւ անգիր յիշատակէ՝ պատկերօք կամ քանդակօք. կան եւ անմիւթք, զըրոյցներով կամ երգերով բերնէ բերան աւանդեալք: Ստոյգ Պատմութիւնն սովորաբար արձակ շարադրութեամբ կ'աւանդուի, եղածն եւ ո՛ւր եւ ե՛րբ եւ ի՛նչպէս ըլլալը յայտնելով, եւ ոչ՝ աշխատելով կամ այնպէս կարելի ըլլալն, երբեմն եւս անկարելին, ինչպէս բանաստեղծից հնարքն են».²⁷

Այս առնչութեամբ հարկ է նշել, որ անհիմն էին պահպանողականներին հայ լուսաւորիչների ներկայացրած մեղադրանքները: Այսպէս, լուսաւորիչներն իրենց էին վերապահում պատմութեան քննական մեթոդի կիրառման մենաշնորհը: Մինչդեռ Զամչեանի «Պատմութիւն հայոց» աշխատութեան առաջաբանում արդէն ձեւակերպուել է հետեւեալ սկզբունքը. պատմական ճշմարտութեան բացայայտման համար անհրաժեշտ է հին՝ յունական, հռոմէական եւ պարսկական աղբիւրների համեմատական վերլուծութիւն: Այդ սկզբունքը այնուհետեւ հեղինակը կիրառել է աշխատութեան իր շարադրանքում: Միաժամանակ, մերժելի է լուսաւորիչների այն պնդումը, որ ազգային հին պատմագրութիւնը՝ կրօնականը, որի մէջ ներառւում էին նաեւ Մխիթարեանների պատմական հետազոտութիւնները, ոչ միշտ կամ ոչ միշտ ճշգրտօրէն է սահմանում դէպքերի ու իրադարձութիւնների ժամանակը: Զամչեանը պատմաբանից պահանջում է ժամանակի ճշգրիտ սահ-

²⁷ Ա.ԼԻՇԱՆ Զ. ՂԵՆՈՒԹ, Հայապատում. Պատմիչք եւ պատմութիւն հայոց, հտ. Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 2-3:

մանում, քանզի առանց դրա «անկար՝ անգէն եւ կոյր է պատմութիւնը»: Ժամանակը պատմութեան «չափ եւ կանոնն է», այդ իսկ պատճառով պատմաբանի համար ժամանակը պէտք է ուղեցոյց լինի:²⁸ Յատկանշական է, որ այդ սկզբունքին ժ.թ. դարում հետեւել են ոչ միայն Մխիթարեանները, այլեւ կրօնական այլ մըտածողներ (օրինակ, Հ. Տէրոյենցը): Պատմագրութեան սկզբունքների առաւել ընդգրկուն համակարգ, որը համապատասխանում էր ժամանակի պահանջներին, ներկայացուած է, Յ. Գաթըրճեանի աշխատութիւնում:²⁹

Պատմութեան ճանաչողութեան էութեան պահպանողականների վերոնշուած ըմբռնումները կապակցելի է ազգային պատմութեան ուսումնասիրման (ազգի պատմութեան կառուցման) նըպատակի նրանց մեկնաբանումների հետ: Ըստ այսմ, որեւէ ազգի (յատկապէս հին ազգի) քաղաքական եւ բարոյական կեանքը, աշխինքն՝ Պատմութիւնը ճիշտ իմաստաւորելու համար անհրաժեշտ է «իր կրօնական իմացումնքը եւ գործը, պարզապէս ըսելով՝ իր Հաւատքն ալ ճանչնալ»:³⁰ Ազգային պատմութեան նման կառուցման դէպքում է այն հանդիսանում ազգի հոգեւոր միասնութեան կարեւորագոյն գործօն, «ազգայնութեան» կենսունակութեան պահպանման հզօրագոյն կռուան, հետեւաբար՝ նաեւ հայրենասիրութեան զարգացման կարեւորագոյն միջոց. «... մեր բընիկ ազգային պատմութիւն, մեր հոգին նորոգէ, մեր սիրտ աւրիացնէ, մեր զգացումն ազնուացնէ, մեր բոլոր էութիւն եւ գոյութիւն ի մեռելութենէ՝ ի նորոգ կենդանութիւն վերակենցաղէ... մեր ներքին (ազգային - Ռ. Մ.) պատմութիւն՝ զմեզ մարդկութեան կատարեալ սահմանի մէջ ամփոփելով՝ նախնեաց կատարեալ առաքինութեան հետեւող եւ հայրենասիրութեան ժառանգաւոր կացուցանէ»:³¹

Վերոշարադրեալում ուրուագծուող անցեալի իմաստաւորման

²⁸ Տէ՛ս ԶԱՄՁԵԱՆՑ Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն, Վենետիկ. Հտ. Ա., 1784, Թառաջաբանութիւն:

²⁹ Տէ՛ս ԳԱԹՂՐՃԵԱՆՑ Թ. Վ., Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ մեր ժամանակս, Հտ. Ա., Վիեննա, 1849, էջ 5-8:

³⁰ ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԴ, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 1:

³¹ Տէ՛ր ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ ԵՐԵՄԻԱ Վրդ., Հայրենասիրութիւն հայոց, Կ. Պօլիս, 1872, էջ 19:

եւ ապագայի կառուցման յարաբերակցումը պահպանողականները դիտում են որպէս ազգի գոյութեան եւ առաջադիմութեան կարեւորագոյն պայման: Դրանով է բացատրելի այն հանգամանքը, որ պատմութեան նպատակի նրանց սահմանումը («Ո՞ր կ'երթանք») կապակցւում է ազգի պատմական կարգավիճակի բնութագրման անհրաժեշտութեան նրանց դիտակցման հետ: Ելնելով այն հիմնադրոյթից, ըստ որի պատմութիւնը ըմբռնելի է որպէս «այնպիսի ընկերութեան մը կենցաղոյն նկարագիր, որուն խելամտութիւնն օգտաւէտ ըլլայ ընդհանուր մարդկութեան», Գ. Ճելալեանը պատմութեան մէջ ազգի կեանքը պայմանաւորում է «հայրենական բնիկ կերպարանքի» առկայութեամբ, անհրաժեշտութեամբ այն բանի, որպէսզի «ոգի մը հիմքու հիմա սեփական ըլլայ հայ ժողովրդեան»:³² Ազգի պատմական գոյութեան էութիւնը սեփական «կերպարանքը» (ազգային ոգին) ձեւաւորելն է եւ դրա համեմատ պատմական առաքելութեան (մարդկութեան հոգեւոր զարգացմանը նպաստելու) իրականացումը: Դրա նախապայմանը ազգային կեցութեան հոգեւոր, բանական եւ քաղաքական նախասկզբների միասնութիւնն ապահովող ազգային դաստիարակութիւնն է:

Նման մօտեցումը բխեցւում է հետեւեալ աշխարհայեացքային դիրքորոշումից: Պատմութեան նպատակը՝ մարդու ազատութեան ձեռք բերումը, հնարաւոր է բարոյական (աստուածային) օրէնքով նախասահմանուած եռակի (սու սեփական անձը, սու ազգը եւ առ Աստուած) պարտականութեան մարդու կատարման պայմանով: Ընդամին, այդ պարտականութիւնների կատարման անհրաժեշտութիւնը մարդկային (պատմական) կեցութեան համապարփակ սկզբունք է: «Մարդկութեան վրայ հաստատուած այս օրէնքներն (պարտականութիւնները - Ռ. Մ.) Յաւիտեականին Աստուծոյ ինքնադրոշմ կնիքներն ըլլալով՝ անշուշտ՝ անեղծ են յաւիտեանս, որոց հպատակող բազմադարեան ազգեր հեղեղի պէս անցեր՝ եւ դեռ ապագաներ ալ պիտի սահին ու անցնին. առանց օրինաց վրայ փոփոխութիւն մ'ըլլալու. եւ չէ թէ միայն ազգեր՝ այլ եւ երկինք եւ երկիր պիտի անցնին, ու

³² ՃԵԼԱԼԵԱՆ Գ., Ազգային արդի վիճակը պատմութեան առջեւ, «Բազմալիէս», 1863, Փետրուար, էջ 33-35:

տակաւիմ օրէնքներն՝ օրէնք պիտի մնան»:³³ Նշուած պարտականութիւնները դիտարկուելով փոխկապակցուածութեան մէջ՝ դրանց իրականացումը համարուած է մարդու կատարելագործման, հետեւապէս՝ նաեւ մարդկութեան երջանկութեան եւ առաջադիմութեան կարեւորագոյն պայման: Ելնելով այն նախադրեալից, որ բնական իրաւունքով մարդուն տրուած ազատութիւնը «կանոնաւորեալ ազատութիւնն է», այսինքն՝ մարդու մէջ ներդրուած բարոյական օրէնքով (արդարութեամբ) սահմանափակուած ազատութիւնը, Աշըխեանցը հաստատում է. «Ընկերութիւնը հաստատուած է միայն ազատութիւնը բոնութեան դէմ պաշտպանելու համար, եւ այս այնչափ նշմարիտ է, որ ընկերութիւնը միայն ընդհանուր ազատութեան արգելք չեղող անձնական ազատութեան զոհողութիւնը կրնայ պահանջել մեզմէ, սակեց անդին ի՛նչ որ ընէ, բոնութիւն ըրած կը համարուի»:³⁴

Հասարակական կեցութեան պայմանը, այսպիսով, ոչ թէ անձի (անգամ ոչ անհատի), այլ հասարակութեան ազատութիւնն է: Ընդամին, վերջինի իրականացումը պայմանաւորուած չէ քաղաքական (գրաւոր) իրաւունքի առկայութեամբ, որի առաքելութիւնը հասարակութեան անվտանգութեան ապահովումն է: Այն ենթադրում է հասարակութեան հոգեւոր «բաղադրիչի» առկայութիւն, ինչը հնարաւոր է «ազգային համակեցութեան» (որի առանձնայատրուած հոգեւորն է) մէջ. «Եթէ ազգ մը ազատ ըլլայ, սակայն եթէ նոյն ազգին ընկերական կապն ուժգին պնդեալ չըլլայ հաւատով, անձնութեամբ, ազգային եւ ընտանեկան ոգով, եթէ նոյն ազգին իւրաքանչիւր անհատին վրայ եւ իւրաքանչիւր ընտանեաց մէջ կրօնական եւ փիլիսոփայական անտարբերութիւն նշմարուի, անշուշտ ըլլամք որ նոյն ազգը կորստեան խորխորատին մօտեցած է: Այս չարեաց՝ որոնք տգիտութեան անհրաժեշտ արդիւնքն են, դարմանն միայն եւ մի միայն դաստիարակութեան մէջն է...»:³⁵ Այս դիրքորոշման մէջ

³³ ԱՇԸԽԵԱՆՑ ԽՈՐԷՆ ԳՐՐ. Վ., Օրէնք, «Յոյս» (Արմաշ), 1864, թիւ 4, էջ 74-75:

³⁴ ԱՇԸԽԵԱՆՑ ԽՈՐԷՆ ԳՐՐ. Վ., Իրաւունք անձին, «Յոյս» (Արմաշ), 1874, թիւ 10, էջ 598:

³⁵ ԱՇԸԽԵԱՆՑ ԽՈՐԷՆ ԳՐՐ. Վ., Իրաւունք այլոց, «Յոյս» (Արմաշ), 1874, թիւ 12, էջ 720-721:

ներգրուում է նաեւ «Իրաւունք Աստուծոյ ի վերայ արարածոց իւրոյ եւ պարտք մարդուս առ Արարիչ իւր» սկզբունքը: Բանն այն է, որ ազգի, սահմաններում հնարաւոր մարդու վեհացումն Աստծոյ նկատմամբ նրա պարտքի կատարումն է. մարդու առաքելութիւնը Աստծուն պաշտելն է, այսինքն՝ «քարոյական օրինաց հնազանդիլն է»:³⁶

Բարոյական օրէնքի նման մեկնաբանումից բխեցում է հայրենասիրութեան բնականութեան ըմբռնումը, որը նշանակալի է հետեւեալ մօտեցումներով.

1. Հայրենասիրութիւնը սիրոյ համապարփակ սկզբունքի դրսեւորում է. «... սէր բնութեան Արարչէն կը բղիթի. հայրենասիրութիւն երկնքէն կ'իջնայ եւ սուրբ սրտերու մէջ կը բնակի, եւ աշխարհ իւր բոլոր գօրութեամբ եւ բոնութեամբ զայն հայրենասիրի սրտէն չեն կարող ջնջել երբեք» (Եր. Վրդ. Տէր Սարգսեանց):

2. Հայրենասիրութիւնը բնական եւ պատմամշակութային իրողութիւններից բխող զգացում է: Ընդ որում, եթէ բնական իրողութիւնը ներփակում է էթնիկ գործօնով, ապա պատմամշակութայինը՝ ազգային կեցութեան հոգեւոր հէնքն ապահովող գործօններով, այն է՝ «կրօնք, Հայրենիք, Ազգային օրէնք, ինքնուրոյն կառավարութիւն եւ լեզու» (Գէորգ Վրդ. Արամեան), «ազգի պատմութիւնը, լեզուն, կրօնը, օրէնքները, երկիրը, վարքն ու բարքը» (Մ. Աղաբեկեան): Մարդու մէջ, սակայն, այս հարթութիւնները միասնաբար են գործում. Մինչդեռ յիշեալ մօտեցումները եզրափակում են Եր. Վրդ. Տէր Սարգսեանցի հետեւեալ բանաձեւում. «...միայն հայրենասէրն է որ իբրեւ այր կատարեալ, իւր ազգութիւն ֆանաչէ, իւր իսկ անձէն սկսելով եւ իւր բուն արմատոյն վրայ ուղիղ խորհրդածելով թէ՛ Հայկ նահապետէն մինչեւ իւր անձին գոյութիւն եւ ծնունդ, յագգէ յագգ, որդիք հարց յաջորդելով ազգայնութեան քարունակի վրայ ինքն եւս իբրեւ առ մի հաստատուն կայ, եւ թէ Հայկէն՝ մինչեւ ինքն ոչ հեռաւորութիւն կայ եւ ոչ օտարութիւն. այլ մերձաւորութիւն եւ ազգակցութիւն, յորմէ զգայ եւ հաւատայ թէ

³⁶ Տէ՛ս՝ ԱՇԸԽԵԱՆՑ ԽՈՐՀՆ ԳՐԻ. Վ., Իրաւունք Աստուծոյ ի վերայ արարածոց իւրոյ եւ պարտք մարդոյ առ Արարիչ իւր, «Յոյս» (Արմաշ), 1875, թիւ 1, էջ 17:

իմֆն արդարեւ նահապետաց պատկերի իսկութիւն կրէ իւր անձին մէջ, նոցա առաքինութիւն իւր սրտի մէջ, նոցա արին իւր երակներուն մէջ, նոցա քաղութիւն իւր քաղկաց մէջ, նոցա համնար եւ իմաստութիւն իւր ուղեղին մէջ».³⁷ *Հետեւապէս, հայրենասիրութիւնը մարդուն ներյատուկ ինքնաճանաչման, մարդուն իր ազգի ճանաչման եւ ազգի ինքնաճանաչման պահանջի կենսագործումն է:*

Հայրենասիրութեան նման ըմբռնմամբ է պայմանաւորելի պահպանողականների պատմափիլիսոփայական հայեցակարգի առանցքային՝ «Հայրենիք» գաղափարի բովանդակութիւնը, որում առանձնացուում են հետեւեալ շեշտադրումները՝ ա) *Հայրենիքը* «երկրիս բնակութեան վրայ ասոր (ազգի - Ռ. Մ.) բռնած տեղն է» (*Ալիշան*), բ) *Հայրենիքը* այն երկիրն է, ուր «մեր նախնիք ապրած են եւ ուր կը գտնուին անոնց գերեզմաններն ու նուկորներն» (*Աշըխեանց*), գ) *Հայրենիքը* այն երկիրն է, «որում մէջ մեր նախնեաց յիշատակներ, աւանդութիւններ, լեզուն եւ ազգութիւն մեզ կը ներկայացնէ» (*Տէր Սարգսեանց*): «Հայրենիք» գաղափարն ամփոփում է մայրենի երկրի եւ հոգեւոր հայրենիքի խորհուրդները: «...եռն են հայրենիք՝ ուր որ մեր արեւակիցք եւ լեզուակիցք գործեր են. եթէ ծննդեան եւ մահուան՝ դիպուածական եւ կերպով մ'ակամայ յիշատակարանքն իսկ այնքան սիրելի կ'ըլլան, ո՞րքան աւելի քննելի եւ փնտռելի են կենաց յիշատակարանք՝ ուր այլ որ գործուած ըլլան, եթէ ի սեփական եւ եթէ յօտար երկրի»:³⁸ *Այդպէս ընկալուող հայրենիքի խորհրդանշին է Հայաստանը: Ընդամին, դա բնորոշ է եւ՝ արեւելեան, եւ՝ արեւմտեան հայ կրօնական մտածողներին եւ, անգամ, Մխիթարեաններին, որոնց համար Հայաստանը բուն հայրենիքն էր, իսկ այն երկիրը, որտեղ ապրում եւ գործում են՝ «երկրորդ հայրենիքը» (*Ալիշան*): «Հայաստանի օրինեալ ծոցն է մեր խանձանիքը» (*Ալիշան*): «Հայաստանի հայրենիքը... այն կլիմայի տակ, բուրքը, նոյն բոլորիս ցանկալի հայրենիքը... այն կլիմայի տակ, այն լեռանց քաղցր հովանեաց եւ այն հովտաց ու դաշտաց գոյութիւններուն ապաւինելու որ ըլլանք, երկրին կազմութեանն, աշխարհին դրից, օդուն ներգործութեանն, հարց սրբազան ու-*

³⁷ Տէր ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ ԵՐԵՄԻԱ ՎՐԴ., Հայրենասիրութիւն հայոց, էջ 18:

³⁸ Ա.ԻՇԱՆ Է. ՂԵՒՈՆԴ, Յուշիկ հայրենեաց Հայոց, հտ. Ա, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1869, Նախաբան, էջ 6:

կերաց գերեզմանէն խօսած ձայնին եւ փաղափական յարաբերութեանց ազդեցութեանն համեմատ՝ կը ծնանի ազգային ոգի մը, Հայաստանի ոգին»:³⁹

Պահպանողականների համար հայրենասիրութիւնը «գործուն» զգացում է, քանզի դրա ոգով ազգին դաստիարակելու պարագայում հնարաւոր է դառնում նրա առաջադիմութիւնն ու բարձրաճնոմը, ազգային պատուի մեծացումը: Միաժամանակ, ելնելով այն նախադրեալներից, որ մարդուն մարդկութեան հետ կապող օղակն ազգն է, եւ մարդու մէջ մարդկայինի ապահովման միջոցը՝ հայրենասիրութիւնը, պահպանողականներն այն յարաբերակցում են աշխարհաքաղաքացիութեան հետ: Այսպէս, Սարգսեանցը հաստատում է, որ մարդու՝ Աստծուն մօտալուտ լինելը նպաստում է ինչպէս հայրենասիրութեան, այնպէս էլ եղբայրութեան ու մարդասիրութեան դրսեւորմանը, այդ իսկ պատճառով, ստորիկները՝ «մերժելով ցեղասպանութիւն եւ ազգայնութեան պատմութիւն»՝ մարդկայնութիւնը ապահովելու նկատառումով, «մարդկութեան սահմանից դուրս եկան»: Ալիշանը, իր հերթին, գտնում է, որ մարդասիրութիւնը, ինչպէս եւ ազգասիրութիւնը, մարդկային բնութեամբ է պայմանաւորուած՝ այն տարբերութեամբ միայն, որ մարդասիրութիւնը «ընդհանուր պատուէր է», իսկ ազգասիրութիւնը՝ «մասնաւոր պատուէր»: «Մարդասիրութիւնը կը սորվեցնէ զամէն մարդիկ սիրել, վասնզի մեզի նման են, ազգասիրութիւնը զազգայինները աւելի սիրել կը սորվեցնէ, վասնզի աւելի նման են մեզի: Ուրեմն մարդասիրութիւնը աւելի կը հաստատէ զազգասիրութիւնը, քան թէ կը վերցնէ: Ինչուան որ ծընողքնիս չսիրեմք, չեմք կրնար ազգականնիս ալ սիրել, անկէ ալ սէրը կ'անցնի խնամիներու եւ դրացիներու, այսպէս աստիճան եւ կարգ կայ մեր սրտին քերմանը: Մեր ընտանիքը եւ բոլոր մարդկութիւնը սիրելու մէջ ալ մէկ աստիճան մը կայ, որ է ազգը: Ուրեմն թէ որ մարդասիրութիւնը պարտք է, եւս առաւել եւ մօտիկ պարտք է ազգասիրութիւնը»:⁴⁰

Ալիշանի ուղենշած գիծը շարունակում է Բ. Աթամանեանցը: Կեանքի մէջ ներգրելով բնութիւն-մարդ-հասարակութիւն (ազգային)-մարդկութիւն իրողութիւնները, նա պնդում է, որ ինչ-

³⁹ ՃԵԼԱԼԵԱՆ Գ., Ազգային արդի վիճակը պատմութեան առջեւ, էջ 33-34:

⁴⁰ ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԻ, Ազգասիրութիւն, Երկեր, Երեւան, 1981, էջ 178:

քան էլ կատարեալ լինի մարդու ներքին կեանքը, այնուամենայնիւ, այն թերի է, եթէ չի նպաստում հասարակութեան եւ մարդկութեան խնդիրների կենսագործմանը: «Կատարեալ եւ առողջ բնութեան տէր մարդը հայրենեաց բաղդը իր սիրտին մէջ կը կրէ: Իւրաքանչիւր ազնիւ անձն լաւ կը ճանչնայ, որ հայրենիքը իր հետ հարազատութեան արեւակցութեան կապով կապուած է»: Միաժամանակ, սէրն առ հայրենիք «պէտք է որ ծագի ելլէ սէրէն, որ առ մարդկութիւն, որպէս մասնաւորը ընդհանուրէն: Հայրենիք սիրելը փափագումն պիտի ըլլայ, որ մարդկութեան գաղափարը անոր մէջ իրագործութիւն (осуществление) ունենայ, եւ այս քանի մէջ գլուխ ելլելու ջանք»:⁴¹ Նման պնդումից մտածողն անում է երկու հետեւութիւն՝ ա) հայրենասիրութիւնը պէտք է իր մէջ զուգորդի «մարդու» եւ «քաղաքացու» մարդու դրսեւորումները («Բաղաժայիմ միանգամայն պէտք է որ եւ մարդ ըլլայ, եւ մարդը՝ բաղաժայիմ»): Հակառակ պարագայում հայրենասիրութիւնը ոչ միայն չի նպաստում մարդկայնութեան գաղափարի կենսագործմանը, այլ ընդհակառակը, արտացոլում է մարդու հոգեւոր անկատարելութիւնը, բ) սիրելիւ մարդու կարողութիւնը հոգեւոր է ըստ էութեան, ուստի՝ սէրն առ Հայրենիք չի կարող պայմանաւորուել Հայրենիքի զարգացմամբ: Միաժամանակ, հայրենասիրական զգացումը զարգանալու եւ կատարելագործուելու միտումն ունի, որի վերջին «կայանը» մարդասիրութիւնն է:

«Հայրենասիրութիւն-աշխարհաքաղաքացիութիւն» յարաբերակցութիւնը, ըստ էութեան, ներգրկում է որպէս մարդու բարոյական կատարելագործման շարժընթաց ընկալուող ազգային եւ համամարդկային առաջադիմութեան համատեքստում, որտեղ ազգասիրութիւնը ներկայացւում է որպէս համամարդկային հիմք եւ, միաժամանակ, վերջինի արտայայտման անհրաժեշտ ձեւ: Նման մտնեցման հիմքում ընկած է աշխարհայեացքային հետեւեալ դիրքորոշումը. պատմութեան իմաստն ու արդարացումը պատմութեան ներքին, ստեղծագործ միտումներն ու ուժերն են եւ ոչ թէ պատմական ընթացքի անդէմ արդիւնքները (թէկուզ եւ հասարակութեան բարգաւաճման եւ հասարակական բարօրութեան ա-

⁴¹ Ա.Թ.Ա.ՄԱ.ՆԵԱ.ՆՅ Բ., Բանաստեղծութեան վրայ, «Կռուկ հայոց աշխարհի», 1861, Թիւ ԺԱ, էջ 824:

պահովման իմաստով): Դրանով է բացատրելի պատմութեան մէջ «ազգային նախասկզբի» հաստատման պահպանողականների հայեցողութեանը բնորոշ միտումը: Ազգային նախասկիզբը մարդկային հոգեւորի բովանդակային դրսեւորումն է, որն ամփոփելի է «մարդկայնութիւն» սկզբունքով: Այն բնութագրելի է կեցութեան անհատականացման մերժմամբ եւ ընդհանուր բարօրութեան կողմնորոշմամբ՝ հասարակական համակեցութեան ներդաշնակեցման ձգտմամբ: Մարդկային կեանքի լիարժէքութեան բացարձակ չափանիշի՝ հոգեւորի խորքային հարթութիւնը բարոյականութիւնն է, որի «վերջին նկատար» կրօնն է: Միւս կողմից, մարդկայնութեան իրականացման հիմքը եւ «բնական ձեւը» ազգութիւնն է: Ուստի հասարակութիւնը ոչ թէ «անդէմ» (զուտ ձեւական) կարգաւորիչներն իրաւունքի եւ էթիկայի վրայ հիմնուած մարդկային համակեցութիւնն է, այլ պատմականօրէն ձեւաւորուած հոգեւոր աւանդոյթների հէնքի վրայ՝ ազգային համակեցութիւնը: «Մարդ-հասարակութիւն-ազգ-մարդկայնութիւն» ուրուագծուող շաղկապման մէջ մարդը դիտելի է որպէս նախադրեալ, մարդկայնութիւնը՝ մարդու պատմական առաքելութեան իրականացում, իսկ հասարակութիւնը՝ ազգային կեցութեան մէջ ներդրուած եւ դրանով պայմանաւորուած մարդկանց համակեցութիւն: Ընդամին, ազգային սկզբունքը լրացւում է քաղաքական սկզբունքով. պետութեան (ազգի) հիմքը «ինքնագոյութեան եւ ինքնահաստատութեան» գրաւականի՝ ազգութեան պահպանումը, հնարաւոր է նախ կրօնի միջոցով:

Հայրենասիրութեան գաղափարը, այսպիսով, հայ պահպանողական պատմափիլիսոփայութեան կարեւորագոյն գաղափարն է, որում ներգրւում է պատմութեան իմաստի հիմնախնդրին առընչուող պատմափիլիսոփայութեան գոյաբանական եւ իմացաբանական խնդրակարգը: Հետեւապէս, հայրենասիրութեան գաղափարը սահմանելի է որպէս ազգային կեցութեան հոգեւոր նախասկիզբ եւ ազգի կենսագործունէութեան գերագոյն արժէք:

Առաջադիմութեան պահպանողականների ըմբռնումը յանգեցւում է ազգութեան (ազգային ինքնութեան) պահպանման անհրաժեշտութեան հաստատմանը: Առաջադիմութեան գաղափարը գաղափարական այն հէնքն է, որի միջոցով բացայայտւում է համամարդկային պատմութեան տեսանկիւնից ազգային կեցութեան պատմական չափումը, համապարփակ իմաստը, դրանով իսկ նաեւ սահ-

մանևում է նրա տեղն ու դերը ազգերի ընկերութեան մէջ: Այս տեսանկիւնից հայ կրօնական պատմափիլիսոփայութիւնը բնութագրելի է որպէս հակազդում եւրոպական (ժամանակային կապն ընդհատող «հակաաւանդական») նախասկզբին՝ ազգային-մշակութային (ժամանակների կապն ապահովող «աւանդական») նախասկզբի հաստատմամբ: Համապատասխանաբար, ազգի հոգեւոր (կրօնական) փորձից ելնող ազգային-մշակութային աւանդութները դիտելի են որպէս գերազոյն արժէք, հետեւաբար՝ նաեւ մարդու եւ հասարակութեան լիարժէք կեանքի անհրաժեշտ տարր: Հէնց սեփական հոգեւորով, մշակոյթով ազգի «ներփակուածութիւնն» է հնարաւոր դարձնում ազգի ինքնութեան (ինչը մշակութային չափանիշ է) պահպանումը եւ, միաժամանակ, նրա արձագանգումը համամարդկային մշակոյթին: Հետեւաբար, ազգային-մշակութային աւանդութների նկատմամբ պահպանողականների դրսեւորած վերաբերմունքը (ազգի լիարիւն գոյութեան եւ պատմական հեռանկարի ապահովման գործընթացում դրանց նշանակալիութեան յատուկ շեշտադրումը) դիտելի է որպէս ԺԹ. դ. հայ պատմափիլիսոփայութեան մէջ լուսաւորական եւ պահպանողական հայեցակարգերի առանձնացման սահմանագիծ եւ որոշակի գաղափարական եւ գաղափարախօսական դիմակայութեան նախապատճառ: Լուսաւորիչները, ըստ էութեան, առաջնորդւում էին նոր ժամանակի եւրոպական հասարակական եւ քաղաքական գաղափարներով եւ փորձում պատուաստել դրանք ազգային-մշակութային աւանդութի վրայ: Պահպանողականները, ընդհակառակը, ձգտում էին զարգացնել ազգային-մշակութային աւանդութները ազգային կեցութեան նոր պայմանների, ինչպէս նաեւ ազգային ոգու եւ ազգային գերակայութիւնների համեմատ:

ՌԻՄԱ ՄԻՐՈՒՄԵԱՆ

**Armenian History and Philosophy:
An Understanding of the Mystery of Historical Existence
of the Armenian Nation in the 19th Century
(Methodological Aspects)
(summary)**

Rima Miroumian

This article, for the first time, proposes a philosophical analysis of the title subject.

The author presents the model of the 19th century Armenian intelligentsia, where by converging the ideas of “progress-morality-individual (man, nation)” and “freedom-justice-philanthropy” the following is established: through the concept of progress, religious thinkers manifest the historical measure and comprehensive meaning of national genesis from the point of view of universal history, while, at the same time, outlining the Armenian nation's place and friendship roles with other nations. Armenian religious history and philosophy differs from the European principle of “anti-traditionalism” that disrupts chronological ties, thus, establishing a national-cultural principle which is rather “traditional” and preserving of chronological ties.